

М.М. Пітюлич

Оцінка стану та перспективи розвитку особистих селянських господарств гірських територій Карпатського регіону

Розкрито сучасні тенденції в розвитку господарств населення гірських територій Карпатського регіону. На основі проведеного аналізу діяльності господарств населення гірських територій висвітлено перспективне бачення розвитку цих господарств. Запропоновано конкретні механізми для підвищення ефективності функціонування господарств населення.

Ключові слова: господарства населення, гірські території, сільське господарство, форми господарювання, кооперація

Постановка проблеми. Однією із специфічних особливостей територій Карпатського регіону є висока частка в їх структурі гірських населених пунктів. Зокрема, в областях Українських Карпат із 3758 поселень 711 населених пунктів, або 18,9%, мають статус гірських, де проживає понад 1330 тисяч осіб. Це накладає свою специфіку на структуру економіки гірських сіл, де традиційно головною сферою докладання праці є сільське господарство, а організаційно-правовою формою діяльності – особисті селянські господарства. Аналіз їх функціонування показує, що ця форма господарювання виявилась в умовах становлення ринкових відносин найбільш адаптованою до умов функціонування в конкурентному середовищі, що вимагає глибокого наукового дослідження їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти розвитку сільськогосподарського виробництва, становлення нових організаційно-правових форм господарювання, діяльності особистих селянських господарств розглянуто у роботах В. Андрійчука, П. Борщевського, В. Гаркавого, М. Гладія, А. Даниленка, В. Кравціва, Д. Крисанова, П. Макаренка, В. Месель-Веселяка, О. Онищенко, Л. Попова, П. Саблука та ін. Проте результати опрацювання наявного наукового доробку показують, що на сьогодні залишається багато невирішених питань щодо перспектив розвитку господарств населення як основних товаровиробників сільськогосподарської продукції у гірських поселеннях.

Постановка завдання – провести аналіз ефективності діяльності особистих селянських господарств областей зони Українських Карпат та обґрунтувати шляхи їх розвитку на перспективу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Селянське господарство – особлива форма не тільки власності, а й сільськогосподарського виробництва, це певною мірою автономне сімейне виробництво. Цим воно відрізняється від інших форм дрібного виробництва в сільському господарстві [2, с. 5]. Основна мета функціонування переважної більшості таких господарств – забезпечення продовольчих потреб господарюючої сім'ї [1, с. 10].

Розвиток домашніх господарств селян на гірських територіях набуває особливо важливого значення за умов нестабільної економічної ситуації та спаду виробництва в сільському господарстві. Господарства населення є сферою мікробізнесу, який, з одного боку, не приносить високих

доходів, а з другого – характеризується відносно високим рівнем ризику. Господарства населення працюють на принципах самофінансування і без значних капітальних вкладень поступово нарощують виробництво сільськогосподарської продукції за рахунок власних ресурсів. Вони менше залежні від подорожчання енергоносіїв та інших матеріально-технічних ресурсів, оскільки в них переважає ручна праця.

Згідно з даними державної служби статистики України, станом на 1 січня 2012 р. в гірських населених пунктах областей зони Карпат зареєстровано 454,4 тис. домогосподарств (табл. 1), членам яких, відповідно до чинного законодавства, надані земельні ділянки з цільовим призначенням «Для ведення особистого селянського господарства».

Дані таблиці засвідчують, що протягом аналізованого періоду кількість господарств селян гірських територій Карпатського регіону зменшилася на 3,5%. Така тенденція спостерігається в усіх областях, окрім Чернівецької, де приріст за цей же період становив 12,2%. Як наслідок,

Таблиця 1

Кількість господарств населення у гірських районах Карпатського регіону (осіб)

Райони	2001	2005	2012*
Разом по гірських районах	471002	467204	454419
Закарпатська область			
Великоберезнянський	7779	7693	6398
Воловецький	7352	7046	5427
Міжгірський	15865	15945	13545
Перечинський	8611	8462	7137
Рахівський	27294	27441	18937
Свалявський	10521	10537	10044
<i>Всього по гірських територіях</i>	<i>77422</i>	<i>77124</i>	<i>61488</i>
Івано-Франківська область			
Болехівська міська рада	3216	3318	3186
Богородчанський	19144	18996	18552
Верховинський	10025	9989	9723
Долинський	29853	16367	15661
Коломийський	30455	30687	29712
Косівський	31246	31795	31395
Надвірнянський	22289	24652	23890
Рожнятівський	17575	18022	17521
<i>Всього по гірських територіях</i>	<i>163803</i>	<i>153826</i>	<i>149640</i>
Львівська область			
Дрогобицький	22521	22301	21917
Сколівський	12309	11628	11360
Старосамбірський	19605	18316	18207
Стрийський	18134	17738	17577
Турківський	14049	13872	13574
<i>Всього по гірських територіях</i>	<i>86618</i>	<i>83855</i>	<i>82635</i>
Чернівецька область			
Вижницький	50999	54974	58388
Путильський	23258	24041	24605
Сторожинецький	68902	73384	77663
Всього по гірських територіях	143159	152399	160656

* Дані попередні.

частка господарств населення гірських територій в загальній чисельності зменшилася. Якщо у 2001 р. на гірських територіях 4 областей зони Карпат господарську діяльність здійснювали 30,8% господарств населення від загальної їх кількості, то в 2012 р. цей показник становив усього 29,3%. Причому цей показник варіюється від 22,2% у Чернівецькій області до 55,6% – в Івано-Франківській. Незважаючи на негативну динаміку щодо зменшення загальної кількості цих господарств, вони залишаються основною організаційно-правовою формою підприємництва на селі та головною сферою зайнятості сільського населення.

Значною мірою цьому сприяло зростання їх землезабезпеченості, особливо за рахунок збільшення в їх користуванні земель сільськогосподарського призначення [4, с. 64]. Так, якщо у 2000 р. в гірських районах областей зони Карпат господарства населення мали у власному розпорядженні 432,1 тис. га сільськогосподарських угідь, з яких 228,9 тис. ріллі, то вже у 2012 р. на ці господарства припадало 474,6 тис. га сільгоспугідь, з яких 266,5 тис. га – рілля. Відповідно зріс середній розмір сільгоспугідь у розрахунку на одне господарство у гірських районах – з 0,98 до 1,09 га за аналізований період.

Аналіз діяльності особистих селянських господарств областей Карпатського регіону показав, що сьогодні вони виробляють близько 82% валової продукції сільського господарства, з яких 24,2% припадає господарства селян гірських територій. Ще більшою є частка виробленої продукції селянськими господарствами у загальних обсягах виробленої сільгосппродукції у гірських районах, яка складає 93,7% (табл. 2).

Із даних, наведених у таблиці 2 видно, що господарства селян є основними виробниками сільськогосподарської продукції. Домогосподарства гірських районів спеціалізуються в основному на виробництві про-

Таблиця 2

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції господарствами населення гірських районів Карпатського регіону у 2012 р.

	Зернові (включаючи кукурудзу), тис. т	Кар- топля, тис. т	Овочі, тис. т	М'ясо, т	Молоко, т	Яйця, млн. шт.	Вовна, ц
<i>Закарпатська область</i>							
Гірські райони	67,0	185,7	14,1	17429	121451	49,0	822
Всього по області	266,7	579,6	253,1	73360	383335	326,5	1724
<i>Івано-Франківська область</i>							
Гірські райони	45,0	344,9	39,0	39291	255760	92,5	155
Всього по області	191,8	762,8	115,1	72001	454121	223,9	180
<i>Львівська область</i>							
Гірські райони	42,9	325,1	54,6	19895	167012	77,4	10
Всього по області	395,1	1760,4	439,1	92421	606508	440,8	110
<i>Чернівецька область</i>							
Гірські райони	47,3	122,3	35,8	9906	86316	38,9	412
Всього по області	338,6	623,6	225,7	44524	279084	218,6	1324
Всього по гірських територіях	202,2	978,0	143,5	86521	630539	257,8	1399
Всього по Карпатському регіону	1192,2	3726,4	1033,0	282306	1723048	1209,8	3338

дукції тваринництва, поряд з яким культивується рослинництво, однак його частка у валовому зборі є незначною, виняток становить хіба що картопля. Так, у 2012 р. в цих господарствах було вирощено 26,2% картоплі, зернових і зернобобових – 17,0%, овочів – 13,9% від загальної суми вирощеної в цих областях сільгосппродукції. У 2012 р. особистими селянськими господарствами гірських поселень було вироблено 30,6% м'яса, 36,6% молока, 21,3% яєць та 41,9% вовни.

На цьому тлі спостерігається тенденція до збільшення сільськогосподарського виробництва фермерськими господарствами, що може розцінюватися як поступова трансформація дрібних господарств у господарства товарного типу. Такий висновок підтверджується аналізом діяльності фермерських господарств Карпатського регіону. Так, якщо у 2005 р. фермерськими господарствами у Закарпатській області було вироблено 4,5% валової сільгосппродукції продукції, в Івано-Франківській – 10,1%, Львівській – 10,4%, Чернівецькій – 12,3%, то у 2012 р. – 5,2%, 27,9%, 26,7% та 19,2% відповідно.

Вищепроведений аналіз діяльності господарств населення дає змогу зробити висновок, що на сьогодні ці господарства варто сприймати як явище, що забезпечує пом'якшення складного економічного стану, в якому опинилися гірські села, певною мірою поліпшення ситуації на ринку праці гірських територій і виживання більшості сільських сімей. Тому можна погодитися з думкою В. Г. Галанця, що господарства населення виявились найбільш пристосованими до особливостей перехідного періоду, основним джерелом існування селянської сім'ї, стабілізаційною формою господарювання, яка в період економічної кризи стримує спад виробництва сільськогосподарської продукції у всіх категоріях господарств [3, с. 151].

Враховуючи, що господарства населення ще тривалий час будуть домінуючою формою господарювання на гірських територіях, вкрай важливим є вжиття заходів для подальшого їх розвитку та підвищення ефективності виробництва ними.

Насамперед слід вдосконалити чинну нормативно-правову базу стосовно функціонування селянських господарств. Так, нещодавніми змінами у Законі України «Про зайнятість», прийнятими Верховною Радою, членів особистих селянських домогосподарств віднесено до категорії працюючих, а отже, їм відмовляють у реєстрації у Центрах зайнятості. Однак, у проекті Закону України «Про розвиток гірських територій в Україні» (ст. 3, ч.1, 2, 3, 4 і 7) наведені критерії гірських територій, які засвідчують ускладнені можливості або неможливість сільськогосподарського використання земель у горах, які є в користуванні чи власності селян-горян. У той же час за можливостями сільськогосподарського виробництва їх автоматично прирівняли до працюючих в особистих селянських домогосподарствах низинних територій. Між тим, у багатьох випадках наявність у жителів гір земельних паїв аж ніяк автоматично не приводить до додаткових доходів сім'ям. Це генерує соціальну напругу і знижує ефективність державної політики щодо розвитку гірських територій.

Важливими для стимулювання розвитку господарств населення гірських територій, трансформації їх у товарні є заходи у фінансово-кредитній сфері. Основну увагу тут слід звернути на доступ до пільгових кредитних ресурсів. Поряд із фондами сприяння зайнятості, які надають одноразову допомогу для безробітних громадян з метою створення

селянського господарства, необхідно створити спеціальні фонди – цільові та гарантійні. Цільові фонди через комерційні банки повинні надавати кредити селянським господарствам на пільгових умовах. Для організації цього потоку в Україні необхідна спеціальна програма кредитування підприємців. Ефективною в даному напрямі кредитування є співпраця і укладання комерційними банками угод з міжнародними кредитними організаціями, зокрема МВФ, ЄБРР, Німецько-українським фондом тощо.

В цьому контексті також важливо передбачити можливість запровадження механізму державної підтримки селянських господарств у гірських територіях через цільові програми часткового або повного відшкодування повернення процентних ставок по кредитах, які вони отримують у комерційних банках для таких цілей, як реконструкція і будівництво, розширення будівництва через закупівлю обладнання, впровадження інноваційних технологій, реалізація проектів енергозбереження, охорони природи та довкілля, організація мережевих виробничих структур-кластерів.

Окрім стандартних джерел залучення коштів, значну увагу слід приділити залученню позичкових ресурсів із неформальних джерел – це асоціації взаємодопомоги, кредитні спілки і колективні ощадні організації. На нашу думку, в сучасних умовах функціонування кредитного ринку через велику кількість комерційних банків незаслужено забувають або, можливо, недооцінюють такі неприбуткові фінансові інституції, як кредитні спілки, роль яких у розвинених країнах світу є вагомою. Якщо порівнювати кредитні спілки із комерційними банками, то вони мають кілька переваг, однією з яких є те, що в кредитних спілках процедура отримання позики простіша за аналогічну операцію в банку. Ще однією перевагою кредитної спілки є те, що в об'єднанні групи підприємців (чим і є кредитна спілка) бізнесмена швидше й краще зрозуміють, ніж у банку, а тому й процентні ставки за кредитами там можуть бути нижчими від банківських.

Іншим фіскальним інструментом, що дозволив би певною мірою стимулювати домогосподарства до ведення товарної діяльності, є надання «канікул» на сплату орендних платежів за землю, на якій здійснює свою діяльність ОСГ. У цьому плані вкрай важливо зазначити, що такі «канікули» повинні складати, за прикладом країн з розвинутою економікою, 2–3 роки, але лише для тих домогосподарств, які вели б підприємницьку діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва, тобто мали виключно товарний характер. Такі канікули можна використовувати паралельно із податковими «канікулами», тобто звільнення від сплати податків, різних зборів на аналогічний період.

Важливою формою стимулювання діяльності господарств населення, особливо в умовах, коли можливості використання сільгосптехніки обмежені, а використовувана сільгосптехніка є дуже застарілою, коли можливості застосування інноваційних технологій у виробничому процесі є обмеженими, повинен стати розвиток лізингу (напрямку від лізингових компаній) або лізингового (опосередковано через комерційний банк чи іншу фінансову установу). Лізинг за своєю суттю є товарним кредитом в основні фонди, надані лізингоодержувачеві у вигляді переданого у користування майна. Лізинг повинен доповнювати традиційні стосунки фінансових інститутів із господарствами населення щодо фінансування технічного переозброєння, реконструкції та розвитку їх виробництва.

Проте всі ці заходи не дадуть результату, якщо домогосподарства на селі не будуть у найближчій перспективі намагатися інтегруватися у більш ефективні нові господарські форми. Створення нових організаційно-правових структур на базі особистих селянських господарств дасть останнім можливість суттєво поліпшити умови виробництва і збуту своєї продукції, забезпечити концентрацію виробництва, що дозволить застосувати сучасні засоби виробництва, знизити затрати живої праці на виробництво одиниці продукції, поліпшити умови роботи і відпочинку селян, підвищити ефективність виробництва.

На нашу думку, господарства населення в перспективі можуть розвиватися такими векторами. Перший напрямок передбачає, що частина ОСГ, які вилучили земельні частки і господарюють самостійно, повинні організовувати ефективну господарську діяльність, розширювати землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних ділянок. Другий шлях означає, що менш слабкі і незначні господарства населення поступово повинні трансформуватися в ефективні фермерські або приватні господарства. І третій: значна частина особистих селянських господарств, не витримавши конкуренції із сільськогосподарськими підприємствами, включаючи фермерські господарства, стануть на шлях об'єднання зусиль з метою організації спільного господарювання, створюючи різні неформальні або й формальні (зокрема, сільськогосподарські виробничі кооперативи) об'єднання. Наприклад, особисті селянські господарства (можливо, разом із фермерськими господарствами і приватними підприємствами) можуть об'єднуватися в асоціації, кооперативи (виробничі та обслуговуючі) або ж особисті селянські господарства можуть інтегруватися із сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами з метою виробництва, переробки і збуту своєї продукції, одержання послуг від них і надання їм послуг робочою силою для виконання сезонних робіт. Створення в Україні кооперативної структури в системі агробізнесу дасть змогу селянам доводити через свої кооперативи продукцію від поля до прилавка без перекупників і мати за неї ціну, рівну споживчій ціні за мінусом витрат на доставку – а це на третину більше від нинішньої. Це б стимулювало нарощування виробництва і стримувало імпорт. А так «процвітає» бідність, українське село старіє, деградує, соціальна інфраструктура зникає [5]. Поряд із ціною перевагою є ще ряд переваг, які отримали б ОСГ при здійсненні своєї діяльності не ізольовано один від одного, а в складі кооперативу чи іншого інтегрованого виробництва, що зображено в табл. 3.

Як видно з таблиці 3, інтегровані кооперативні зв'язки надали б господарствам населення набагато більше переваг, ніж вони мають їх зараз при одноосібному веденні господарської діяльності. Однак на сьогодні формування таких інтегрованих структур на селі залишається все ще на початковому етапі. Як зазначив Міністр аграрної політики та продовольства М. Присяжнюк, у 2013 р. в Україні функціонувало лише 851 обслуговуючий кооператив при необхідній мінімальній кількості 12176 одиниць, у тому числі виробничих майже 2200 та обслуговуючих – 9770. На його думку, саме кооперація повинна сприяти організації замкненого циклу виробництва в тваринництві, рослинництві та риборицтві, і саме тому вони є одним із найефективніших механізмів організації праці на селі [6]. Найгірше в цій ситуації те, що в найближчій перспективі навіть

Таблиця 3

Переваги і недоліки діяльності господарств населення при відокремленому та інтегрованому виробництві*

Види послуг	Відокремлене господарство населення	Інтегроване господарство населення
Виконання технологічних операцій	За ринковими цінами	За нормативною собівартістю, за внутрішніми цінами агропромислового формування (АПФ)
Закупівля матеріально-технічних ресурсів	За ринковими цінами	Формування заявок на придбання МТР
Залучення додаткових грошових коштів	Власні заощадження, кошти членів сім'ї, безоплатна допомога родичів	Одержання кредитів через агроторговий дім, безвідсоткових кредитів у вигляді послуг і ресурсів від АПФ
Доступ до ринків збуту	Обмежений, оптові незначні поставки за заниженими цінами	Продаж в АПФ за попередньо складеними замовленнями
Виробництво	Одноосібно, разом з членами сім'ї	Використання найманої робочої сили

* Складено автором особисто на основі [6].

за найоптимістичнішими прогнозами така ситуація не покращиться, а можливо навпаки – погіршиться. Не сприяє вирішенню цієї проблеми і Податковий кодекс України, який вбиває будь-яку перспективу для створення таких кооперативів, адже в ньому не враховані їх інтереси, а навпаки створені всі умови для їх функціонування в тіні.

Створення умов для розвитку ОСГ, їх перетворення у фермерські господарства, підтримка фермерських господарств – це інституційна основа кооперації на селі. Тому чи не найголовнішим завданням на теперішньому етапі є перегляд норм Податкового кодексу України для створення стимулів для самоорганізації населення у кооперативи, створення інтересу для дрібних та середніх товаровиробників об'єднуватися у сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи.

Висновки. Проведений аналіз діяльності господарств населення дозволяє зробити висновок, що вони сьогодні є стабілізуючою формою господарювання, яка в сучасних умовах стримує спад виробництва сільськогосподарської продукції і за умов безробіття загальмовує різке зниження рівня життя селян, забезпечує їм додатковий заробіток. Без залучення додаткових інвестицій та кредитних ресурсів, лише завдяки високій мотивації до продуктивної праці особисті селянські господарства знайшли власну нішу в аграрному виробництві, насамперед трудомістких видів продукції, що є конкурентоспроможною на внутрішньому ринку. Проте господарства населення не можуть вважатися стратегічним напрямом для створення цивілізованого сільського господарства ринкового типу через малі розміри земельних угідь, незначні виробничі потужності, ручну працю, переважаючу частку працівників пенсійного віку, низький рівень залучення інноваційних розробок. Відомо, що фонди, земля і праця використовуються значно ефективніше у великих аграрних підприємствах, де капіталовіддача в 7-10 разів вища, ніж у дрібних господарствах. Тому господарства населення значною мірою можна вважати перехідною формою господарювання в сільському господарстві, які поступово повинні трансформуватися в ефективні виробничі структури –

фермерські господарства, приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю та об'єднання в кооперацію.

Список використаних джерел

1. Бичко І.Є. Ефективність господарювання аграрних підприємств різних організаційно-правових форм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / І.Є. Бичко. – Львів, 2008. – 20 с.
2. Акчуріна Ю.М. Ефективність функціонування особистих селянських господарств в ринкових умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / Ю.М. Акчуріна. – Харків, 2006. – 21 с.
3. Галанець В.Г. Особисті господарства населення / В.Г. Галанець, О.Ф. Стасів. – Львів, 2005. – 161 с.
4. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві: доповідь на Дванадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 лютого 2010 року / В.Я. Месель-Веселяк. – К. : Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», 2010. – 57 с.
5. Молдаван Л.В. Українського села не буде, якщо не буде сільської кооперації / Л.В. Молдаван. – Режим доступу : www.zerno.org.ua/articles/соор/257-українського-села-не-буде-якщо-не-буде-сільської-кооперації.
6. Нестерчук Ю.О. Інтеграційні процеси у стратегії інвестиційного забезпечення особистих селянських господарств / Ю.О. Нестерчук // Збірник наукових праць ВНАУ. – Серія: Економічні науки. – № 2 (53). – Том 3. – 2011. – С. 147-152.
7. Сільськогосподарська кооперація дозволить вирішити проблему зайнятості на селі. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245963498&cat_id=244276429.

Питюлич Н.Н. Оценка состояния и перспективы развития личных крестьянских хозяйств горных территорий Карпатского региона.

Раскрыты современные тенденции в развитии хозяйств населения горных территорий Карпатского региона. На основе проведенного анализа деятельности хозяйств населения горных территорий освещено перспективное видение развития этих хозяйств. Предложены конкретные меры для роста эффективности функционирования хозяйств населения.

Ключевые слова: хозяйства населения, горные территории, сельское хозяйство, формы хозяйствования, кооперация.

Pityulych M.M. Assessment of state and prospects of development of private households in mountain areas in the Carpathian region.

The modern trends in the development of households in mountainous areas of the Carpathian region are reveals. On the basis of conducted analysis of the mountain territories households activity the term vision of development of these households is covered. Specific measures to increase the efficiency of the households are proposed.

Key words: households, mountainous areas, agriculture, forms of management, cooperation.

Надійшло 16.01.2014 р.